

M. N. БАРАТОВА

МӘШҮР ЖҰСІП ШЫГАРМАЛАРЫНЫҢ СТИЛІ

Мәшһүр-Жұсіп стилі дегенде, оның өзі қатарлас басқа да шығыс ақындары тәрізді түспалдау көмегімен «жол» сөзі мағынасын біржола кеңейтіп қолдана білгеніне де назар аудартқымыз келеді. Осы орайда дәстүр жалғастығын дәлелдеу үшін тағы да алысқа бармай-ақ көне түркі әдебиеті өкілі Жұсіп Баласағұн туындысы (1069–1070) мен татар әдебиеті өкілі Ғабдолла Тоқай өлеңінен мысал (1906) келтірумен шектелеміз:

Мейірімді, тұра онына-солына,
Тігер басын ақиқаттың жолына.

... Жан алғыштан келер қандай қайыр бар?!
Ұзак жолға өмір бойы дайындал [1].

Ғабдолла Тоқай да осы пікірді жалғастырған:
Шыбын жаным өрқашан да пида шындық жолына,
Менің жолым – өділ, сара, социалистер жолындей [2].

Мәшһүр-Жұсіпте өрі өзінен бұрынғы игі дәстүрді сактау, өрі оны дамытып, өзіндік өрнек үстене жүзеге асқан:

1. Ақ жолын шаригаттың құрсам екен,
Мойнымды нашарларға бұрсам екен.

2. Байланып арқан жіпсіз аяқ пен қол,
Кете алмай жүргенім ғой ұзак жолға.
3. Наданды кім салады жөндеп жолға,
Жөндесен, қарайды екен — «он» — деп, солға.
4. Шаригаттың жолынан адаспаған.
Дін тұтпаған наданға жанааспаған.
5. Оң жолға өзің баста, патша Құдай,
Жоқты бар қылған сенсің, қынды — оңай!
6. Екі көніл арасы — кара жол-ды,
Құндіз-түн қатынасады онды-солды.
Болған үшін басында мұн менен зар,
Бір күн қылдай жінішке, бір күн толды.
7. Ақылды адам ақымактан сілкер қолды,
Даярлап өз ғайыбына ашар жолды!
8. Патшаны көрмесін деп қазақ барып
Жұрсін деп қолымызда болып ғаріп.
Жол тауып бас білетін ерімізді
Тірілей көмбеді ме көрге салып?!
9. Күн бұрын бекітіп бақ келер жолын,
Үйінің белдеуінен ажырат қолын.
Үйіне кедейлікті бір түнетсен,
Бермейді ел көшкенде жүрттың сонын.
10. Бір сапар талап ойлап шықтым мен жол,
Жалғанда өліп кетсем, арманым мол!
11. Тұзу бас, тұра жолдан теріс те аспа,
Өнерсіз надандармен араласпа!
12. Тәспіні жыбыр-жыбыр серпіп тастап,
Надандық қисық, қыңыр жолға бастап.
13. Молдаке-ау, баста бізді даңғыл жолға,
Мен айтайын, қаламды алшы қолға.
14. Кенітсөң сен пейілді, дәулет артар!
Тарылсан, салар Құдай қын жолға! [3].

Мәшіүр-Жүсіптегі бірінші мен төртінші мысалдарда шаригаттың ақ жолы, яғни неғұрлым әділ, дұрыс жол өспеттелсе, екіншіде ұзак жолға кете алмауга шүқшиту алға шыққан. Үшіншіде надан адамды дұрыс жолға шығару қындығы сөз болса, бесіншіде «он жолға» бастауды Алланың өзінен тілеу орын алған. Алтыншыда «жол» сөзі мағынасы тағда кеңейіп, күрес-айқастың ежелден келе жатқанын шегелеу орын алса, жетіншіде әр адамның айыбын ашу жолы мәні сөз болады. Сегізіншіде бүкіл халыққа, ұлтқа бағыт көрсетіп, басшы болар ерді «тірідей ... көрге салып» көмуге ашыну алға шыққан. Ал, тоғызыншыда жолдың бәрі дұрыс еместігін, мәселен, кедейлікке жеткізер еріншектікті ту етушілердің алдын кесу мәселесі қойылса, оныншыда лирикалық қаһарманның өйтекеүр «бір сапар талап ойлап» — жолға шығуын өрнектеу көмегімен белгілі бір өрекетке кірісуді өспеттеу жүзеге асқан. Он біріншіде «тұра жолдан» теріс кетпей, тұзу аяқ

басуға үндеу бас көтерсе, он екіншіде қарапайым сенгіштерді «қисық, қыңыр жолға» бастаушылар ісі түйреледі. Он үшіншіде лирикалық бейненің өздерін «даңғыл жолға» бастауды өтінуі бейнеленсе, соңғыда адам ниеті тарылғанда, «қын жолға» тұсу қаупі өсетіні ескертілген.

Мұсылмандық шығыс өдебиеті ерекшелігі дегенде, ондағы «махабbat» сөзіне алдымен назар аударған жөн. Алысқа бармай-ақ, Абайдың төменде келтірілген 1902 жылы жазылған мына жолдарына қайталап үнілткіміз келеді:

Махабbatпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан төтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хак жолы осы деп әділледті
Осы үш сую болады имани гүл ...[4].

Мәшіүр-Жүсіпте басқа сезімдер тәрізді «махабbat» үғымын жырлауда да әрі өзіне дейінгілермен үндестік, әрі өзіндік нақыш қоса өрістеген:

1. Махабbatпен жаратқан адамды өзі,
Махабbatсыз бол кетті дүние жүзі.
«Махабbatсыз жан да жок, тіпті иман», — деп,
Анық бар пайғамбардың хадис сөзі.
2. Махабbatы дүниенің бүлт болып,
Бір көнілге орнығып қалса қонып.
Ғылым менен білімнен еш пайда жок,
Көрген-білген кетеді үмыт болып.
3. Махабbat — сөулесі зор, құдай нұры,
Көрген жан сол сөулені қалмас құры (күр).
Қалған соң құндізгі күн — тұндей болып,
Қайғының аса қалың тұсті зоры.
4. Тұрады расул нұры жауғар беріп,
Хош ұрды махабbatы оны көріп.
Ағзаға бармаклыққа ғашығы кетіп,
Аузынан рухы, шарпы кірді келіп.

Міне, алғашқыда жоғарыда айтылған Абай идеясымен тікелей төркіндестік, яғни Алланың адамды махабbatпен жаратқанын әйгілеу, екіншіде махабbatсыз «ғылым мен білімнен еш пайда жок» екендігі шегеленген. Ал, үшіншіде махабbatтың «сөулесі зор құдай нұры» — екені айшықталса, соңғыда да махабbat орны ерекше екені дәріптелген. Мәшіүр-Жүсіп тікелей «махабbat» сөзін қолданбай-ақ оған туыс: «ғашық оты», «ғашық болу» сөз орамдарын келтіргендеге де, осы махабbat ideoсын өрістеткенін байқау қын емес:

1. Сөнбейді ғашық оты бір жанған соң,
Екі ағаш басын қосып тұтанған соң.
Жанбайды, жалбарынсан, жалғыз ағаш,
Айрылып қосағынан бір қалған соң.
2. Көнілінде ғашық оты барған қинап,
Отырған ақ маралға көзі жайнап.

Жолдасың құтты болсын ақ сұңқарым,
Куандық, Сүйіндікten алған сайлап.

3. Жаратқан, ғашық болып, Иесіне,
Ат, айғыр, арманы жок, биесіне.
Көрді деп мал қызығын – соны айтыңыз,
Мінген соң тақтырауан түйесіне.

4. Ақырет қызығына жүрген тоймай,
Сағынып жүруші едік күліп, ойнай.
Пайғамбар дауазасына ғашық болып,
«Барам!» – деп, жүруші еді, айтып қоймай, [5].

Зерделесек, алғашқы екі үзіндіде «ғашық оты»
мәні сөз болса, соңғыларда ғашық болу ләззаты ас-
қақтатылған.

Мұсылмандық шығыс ақындары ақ сезім махаб-
батты шарықтатумен бірге соған қарама-қарсы то-
йымсыздықты, ашкөздікті сынауға да жете көніл
бөлген. Соның бір көрінісі нәпсіге шек қоюды жыр-
лау дер едік. Бар ақынды тізбей-ақ, соның ең көнесін
және көрнектісін бөліп көрсетсек, тағы да 1069–
1070 жылы жазылған Жұсіп Баласағұнның «Құтты
білік» еңбегі арнайы назар аудартады:

1. Тіл мен нәпсі, тия алған бұл екеуін,
Қолын[а] алар казынаның жетеуін.
2. Тілінді тый, қарай жүргін көзіне,
Нәпсінді тый, құлқының – жұт өзіне.
3. Барлық аштар, жесе, ақыры тояды,
Сұғанақ көз тек көрінде кояды [6].

Дәйектесек, алғашқы екі үзіндіде нәпсі тыю
қажеттігі мәнділігі бөлініп көрсетілсе, соңғыда
«нәпсі» сөзі айтылmasa да, сұғанақ көздің тек өлген-
де тоятынын келтіру де сол нәпсіге шектеу қо
керектігін аңғарта алады.

1. Екінші намаз екен – бізге парыз,
Айтпасақ білменгеге бізге қарыз.
Нәпсіні құрбан қылып бауыздасақ,
Құдайға жетеді екен сонда ғарыз.
2. -Беріп түр мені ойға алып, малын қыып,
Шайтанның тілін алмай, нәпсі тыыйп.
3. Өлімнен күллі нәпсі шәрбат татар.
Бір атса, ажал оғын, табандатар!
4. Нәпсім жүр надандықтан өлі қайтпай,
Еркіне жіберген соң басын тартпай.
5. Нәпсіні өзі билеп, жерді басса,
Отқа түсірер орыннан аулақ қашса.
Жүрт көзінше Құдайдан қорықса қандай,
Оңашада қорқынышы одан да асса!
6. Жүремін шүкіршілік қып денім сауға,
Үміт бар – ермеспін деп – нәпсі жауға!
7. Біз – тұлқі, ажал бүркіт қоймайтұғын,
Нәпсіміз – бір аждаға тоймайтұғын.

8. Шайтанның шамаң келсе, сындыр белін,
Ол иттің керек қылма: жауын, елін.

Бір іске өкінбейін деп ойласан,
Нәпсіңің достық айтқан алма тілін.

9. Бөрі өүлие, басында тұрган туы,
Қалмастан барап сонда жасы-куы.
Ол күнде аландатып, өуре қылды,
Ғақылдың көзін шалып нәпсі буы.

10. Өз нәпсін бойындағы – жанның жауы,
Жалғанда екеуінің біттес дауы.
Нәпсіңің айдауына ере берсөң,
Білінбес өз басының ауру-сауы [7].

Алғашқыда тек нәпсіні тыю емес, оны құрбан
қылу бауыздауды алға тарту төрізді тым қатал шара
қолдану арқылы Мәшіүр-Жұсіп мұсылмандық салт,
ұлттық дәстүрді сактауды алға тартумен бірге
дерексіз ұғымды жан иесіне айналдырып, оны
«құрбан қылып» бауыздау ұғымын енгізіп, өзіндік
жазу мәнерін қоса андатып отыр. Екіншіде құр нәпсі
тыю емес, оны шайтанның тілін алмау нәтижесі
ретінде қару бой көтерсе, үшіншіде «нәпсі» ұғымын
кеңейтіп, күллі нәпсінің «өлімнен шәрбат» тартаты-
нын шегелеу барысында нәпсі мүмкіндігін кемітпей
көрсете алған. Төртіншіде нәпсі тыйылмауына на-
дандық сеп болғаны ескертілсе, бесіншіде нәпсіні
адамның өзі билеу керектігі бөліп көрсетілген. Ал-
тыншыда нәпсінің адамға жау екенін лирикалық
қаһарманның сол жауға ермеуге деген үмітін өспет-
теу алға шықкан. Жетіншіде адамдар нәпсісінің то-
ймайтындығын ашу үшін, ол аса көлемді жем асай
алатын аждаға баланады. Сегізіншіде нәпсі тілін
алмауға үгіттемес бұрын соған дайындастын
жәйттерді, яғни азғыруыш шайтанды тындалай, тіпті
оның белін сындыруды уағыздау іске асқан. Тоғы-
зыншыда нәпсі буының акылдың көзін жабуын
шенеу іске асса, соңғыда тағы да нәпсіге ермеу
мәніне үңілте тұсу үшін мал бағуды негізгі көсіп
еткен қазақ халқына ең жақын ұғым айдауды, яғни
малды белгілі бір бағытқа жүргізуі межелейтін «ай-
дауына» сөзін қолдану да ақынның өрі дерексіз ұғым
нәпсіні айдауға лайық жан иесіне айналдыру, өрі
ұлттық өрнекті сөтті пайдалану жемісі дер едік.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр ба-
сындағы қазақ әдебиетін, оның ішінде Мәшіүр-
Жұсіп өлеңдерін жеке алмай, оны көне заманнан
келе жатқан дәстүрге бай шығыс әдебиетінің занды
жалғасы ретінде қарастыруымыз занды. Әйтсе де
шығыс әдебиетінде ең жиі қолданылады деген
дәстүрлі сөз өрнектерін, тұрақты баламалар шоғы-
рын бөліп қарастыру кезінде, атап айтқанда, таң атуы,
жарық, қаранғы, тұн т.с.с ұғымдарының әдебиетте
қолданылу өрісін саралағанда, мұның бөрі әдебиет-

тану бағытынан ауытқып, тіл білімі зерттеушілері ісіне кірісу еместігін де атап айтқымыз келеді. Бұл арада біз өдебиеттің тек тіл арқылы жүзеге асатынын діттеумен бірге оның тілмен шектелмейтін өзіндік кен өрісі бар екенін есте ұстауымыз керек. Осы орайда өдебиеттанудың басқа салалары төрізді стильді зерттеуде де тәжірибесі мол орыс өдебиеттануғыныңда дәлелденген пікірлерге иек артқан жөн деп санаймыз. Мәселен, стиль туралы арнағы комакты еңбек жазып, орыс өдебиеттануғыныңда көзге түскен Г.Н.Поспеловтың мына пікірі ой саларлық «Бұл айтылғандардың бөрінен сөйлеу түрлерін «тіл стильдері» – деп атау арқылы лингвистердің екі бірдей қателік жасағаны көрініп тұр. Біріншіден, олар жоғарыда айтылғандай, сөйлеудегі қолданысынсыз тілдің стилі болмайтынын, оның қандай да болсын стильдік құрылымдарға бейтарап екенін олар ескермейді. Екіншіден, олар сол арқылы стиль ұғымын дербестіктен айырады, қандай да болсын стильдік функция атқаруына байланыссыз тілдің кез келген қолданыстағы элементтерін сөйлеу стиліне енгізеді» [8]. Міне, осы түркідан қарасақ, мұсылмандық шығыс өдебиетінде жиі пайдаланылғандықтан да, дәстүрлі қолданыс түрі ретінде саналатын: «көз жасы» немесе «жылау» ұғымдарының Мәшіүр-Жүсіпте қалай өрістегенін сөз ету де қазақ өдебиетіндегі стиль өрісін анықтауға жол ашады деп санаймыз. Алдымен Мәшіүр-Жүсіпке дейінгі дәстүрлі қолданыс ұлгілерінен бірер мысал келтірейік:

Кен сарайың қалып, бір күн құларсын,
Қаранғы жер үйде жатып жыларсын!
(1069–1070. Жүсіп Баласағұн) [9].

Ей, Ғапыл, өмірің сенің өтті кетіп,
Көз жасынды төге бер акқан сел ғып.
(XIII ғ. Қожа Ахмет Иассауи) [10].

Кек жылар, кара жер құлар,
Бұлт көздерінен жас ақса,
Жер жүзіне көк шығып түлар.
(1310 . «Рабғузи қиссалары» кітабынан) [11].

Күзгі түн, зіл қаранғы ... Үй сыртында жел жылайды,
Жел айтады: «Ашттан өлем» - деп қорықан ел жылайды.
(Ғабдолла Тоқайдың 1911 жылғы «Күзгі жел»
өлеңінен) [12].

Мәшіүр-Жүсіптің «көз жасы», «жылау» сөздерін қолдану ұлгілерін қарап отырсақ, өрі мұсылмандық шығыс өдебиеті дәстүрін сақтау; өрі өзіндік ізденістерді қосып, бейнелеу құралдарын дамыту көріністеріне тап боламыз:

1. Тұруға мұндағы үйде қайда шама,
Көл болды көздің жасы тама-тама!
Қымыздың, қадірлі ас кой, көр ыдысын –
Түтінге көп байланған кара саба.

2. Аға бер, тұрмай, бейпіл көздің жасы,
Тіл мен көз бір басынның өш пен жасы.
 3. Мұхаммед мешіт таба қадам басты,
Көзінен қара нөркес-төкті жасты.
Көзінен акқан жасы жерге тамып,
Қорғасындағы балқы[т]ты темір, тасты.
 4. Өшпейді өсіп зорайған өтірік, үрлік!
Қалған жоқ өлімжеттік, өлі озбырлык!
Өткіздік өмір жасты жылауменен,
Жалғаннан таяқ жеу мен көріп көрлік!
 5. Көз жасың шын жылаумен бетті жауып,
Аласың шын іздесен, жокты тауып.
Қалғаның қолқа ала алмай Құдайынан
Тілеуін кеткендіктен дүниеге ауып.
 6. Екі мындағы адам жиылып,
Көзінен акқан жастары.
Бетінен саулап құйылып,
Тегіс бірден шулаған
Жиылған сонда көрі-жас.
 7. Жан біткен үй ішінде-мешітте отыр,
Құбылаға қарап, жылап жалғыз хакқа!
 8. Арман жоқ көрсем барып тамашасын,
Басында өр мазардың оқып ясина.
Насихат мадақлардың сөзін естіп,
Ағызсам екі көздің қанды жасын.
 9. Мындан аса жиылып,
Жаңбырдай болып көз жасы.
Бетінен саулап құйылып,
Тегіс бірдей шулаған,
Жылаған сонда көрі-жас.
 10. Көрген соң дінімізді қорлағанын,
Жас ағып жүре бердік көзімізден.
 11. Агады күндіз-түні көзден жасым,
Түйіліп тамағымнан ішкен асым.
 12. Қанғырып жапан тұзге шығып кеттім,
«Бір Алла көрер ме, – деп көз жасымды!».
 13. Көзімнен неге ақпасын саулап жасым,
Жатыр ғой арзанға өтіп асыл тасым!
 14. Арман жоқ көрсем барып тамашасын,
Басында өр мазардың оқып ясасин!
Насихат, мадақлардың сөзін естіп.
Ағызсам екі көздің қанды жасын!
 15. Есқи дос, көптен қимас жолдас едік,
Жылады о да, қайтсін, көзін жастап [13].
- Көріп отырғанымыздай, мұнда көз жасын төгу, жылау бөрі де Алла жолына, өділдік, ізгілікке берілу дәлелі ретінде өрілген. Біріншіде «көздің жасы таматама» көл болғаны айтылса, екіншіде соның аға беруін құптау көмегімен тілек ізгілігіне мойынұсыну ірге тепкен. Үшіншіде жалғыз ұлының о дүниеге аттанар сөтінде пайғамбар Мұхаммедтің көз жасының темір, тасты «қорғасындағы» балқытуы бөліп

көрсетілген. Төртіншіде Мәшһүр-Жұсіп қазақ халқының тәуелсіздікке жете алмауын көріп өскен-діктен де, өмір бойы «жылауменен» келе жатқанын шегелеп айтса, бесіншіде, жеке бір пендениң көз жасы «шын жылаумен бетті жауып» тілек етсе, ниетіне жетері сөз болады. Алтыншыда белгілі қайраткер Мұса Шорманұлы өлімін көпшілік аза ту туын дәлелдеу үшін де «екі мындаі адам жиылып, көзінен аққан жастары // бетіне саулап» құйылғаны нақты бейнеленген. Жетіншіде «Жалғыз хаққа» бар мұсылманның жаппай жылауы айтылса, сегізіншіде лирикалық қаһарманның жай көз жасын емес, «қанды жасын» ағызуды тілеуі кестеленген. Тоғызыншыда көз жасының «жанбырдай болып ... бетінен саулап құйылып» көрініс беруін өрнектеу арқылы ақын құлшылық артуын, яғни ізгі ниет өрісі кенеюін діттеген. Оныншы және он бірінші, он екінші, он үшінші мысалдарда да лирикалық қаһарман көз жасы көптігін алға тарту арқылы ақын өрі ізгілік ниетті өспеттеуді, өрі соған жеткізбеушілерді жазғыруды қоса өрнектеген. Он төртіншіде Мәшһүр-Жұсіп тағы да «екі көздің қанды жасын» ағызуға назар аударса, сонғыда дерексіз үғым ақындықты дербес жан иесіне айналдырып, шартты түрде оның да жылағаны бейнеленген. Міне, бұл көз жасы, жылау атаулының өз алдына оқшау көріністер болып қалмай, өрі мұсылмандық шығыс әдебиетіндегі ортақ иғі дәстүрді сактауды, өрі

Мәшһүр-Жұсіптің сол тағылымды өзінше өрістетіп, дамытып отырғанын дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТ

1. *Жұсіп Баласагұн*. Құтты білік. Алматы: Жазушы, 1986. 86, 174-66.
2. *Ғабдолла Тоқай*. Көңіл жұлдызы. Алматы: Жазушы, 1986. 21-б.
3. *Мәшһүр-Жұсіп*. Шығ., Павлодар: ЭКО, 1-т. 2003. 62, 121, 166, 229, 264-бб.; Шығ., 2-том, 26, 91-бб. және 4-том, 75, 95, 104, 113, 172, 231, 283-бб.
4. *Абай Құнанбаев*. Шығ., Алматы: Ғылым, 1977. 1-т. 304-б.
5. *Мәшһүр-Жұсіп*. Шығ., Павлодар: ЭКО, 2003. 1-т. 147-б.; 4 -том, 203, 237, 293, 238, 222, 107-бб., 1-том, 216-б.
6. *Жұсіп Баласагұн*. Құтты білік. Алматы: Жазушы, 1986. 136, 161, 219-бб.
7. *Мәшһүр-Жұсіп*. Шығ. Павлодар: ЭКО. 1-т. 2003. 138, 149, 169, 256, 295, 301-бб.; 2-том, 20 б.; 4-том, 2004, 117, 252, 335-66.
8. *Поспелов Г.Н.* Проблемы литературного стиля. М.: МГУ, 1970. 13 с.
9. *Жұсіп Баласагұн*. Құтты білік. Алматы: Жазушы, 1986. 169-б.
10. *Қожа Ахмет Иассауи*. Диуани хикмет. Алматы: Мұраттас, 1993. 77-б.
11. *Қыраубаева А.* Фасырлар мұрасы. Алматы: Мектеп, 1988. 54-б.
12. *Ғабдолла Тоқай*. Көңіл жұлдызы. Алматы: Жазушы, 1986. 92-б.
13. *Мәшһүр-Жұсіп*. Шығ., Павлодар: ЭКО, 2003. 1-т.; 7, 19, 68, 96, 189, 247-бб.; 2-том, 4, 35, 58-бб.; 4-том ... 2004, 9, 78, 103, 143, 252, 263-бб.